

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՆՈՐ-ՎԱՐԱԳ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ամշադինի շրջանի հյուսիս-արևմրտյան սահմանին զուգահեռ հոսող Հասանի-Ջուր (Հասան-Սու) գետակի ձորում է գտնվում այս կարևոր պատմական հուշարձանների խումբը, որը սովորաբար կոչվում է Վարագա վանք:

Բանով ճանապարհներից հեռու գտնվելու պատճառով, այդ հուշարձանները շատ քիչ են այցելվում, և այդ իսկ պատճառով հանրածանոթ չեն:

Երևանից Վարագա վանք գնալու համար պետք է Դիլիջան—Իջևան խճուղով գնալ

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հուշարձանների գլխավոր խումբը, որն առաջ պարսպված է եղել, բաղկացած է երեք մասից.

1. Անապատ, որը բաղկացած է դեղնագույն սրբատաշ քարերով. երեսպատված 4 շենքից, համարյա հավասարակող քառանկյունի տարածություն է գրավում վանքի հարավային մասում.

ա. Գավիթ. իր երկարությամբ ձգված է հարավից հյուսիս և բռնում է Անապատի քառակուսի տարածության արևմտյան մասը: Այդ շենքը եղել է թաղապատ, որին սպացույց են պատերին կից մնացած թաղակալ կամարների հենարան կազմող կիսամուկները: Ներկայումս գավթի տանիքը և հարավային պատն ամբողջությամբ փլած են: Հարավային կողմից իր տեղում մնացել է միայն պատին կից եղած արևելյան ծայրի կիսամուկը:

Գավթի մեջ են բացվում այդ խմբի մնա-

յալատաֆա կայարանը և այստեղից դեպի Խովնոզ տանող ճանապարհով 3—4 կիլոմետր գնալուց հետո թեքվել աջ, դեպի Պառավաբար և այդտեղից Հախում գյուղը: Երջանային կենտրոնից՝ Բերդից՝ Հախում կարելի է գնալ Չինչինի վրայով:

Հուշարձանները գտնվում են Հախումից հարավ-արևմուտք, Հասանի-Ջուր գետակի ձախ ափին ձգվող անտառապատ լեռնաշղթայի բարձրության կիսում, գյուղից մոտ 2 կիլոմետր հեռավորությամբ, մի փոքրիկ բացուտում: Դիրքը գեղեցիկ է և հորիզոնն ընդարձակ:

ցած հետևյալ երեք շենքերը, սկսած հյուսիսային եզրից:

բ. Տապանատուն, որը մի փոքրիկ թաղապատ մատուռ է:

գ. Եկեղեցին գրավում է Անապատի արևելյան կիսի կենտրոնական մասը, նույնպես փոքրիկ թաղապատ շենք է, նշանավոր իր արևելյան արսիղով, որը մեջտեղից միջնորմով երկու մասի է բաժանված, որով ստացվում է զույգ բեմ, մոտ 3 մետր լայնություն ունեցող եկեղեցում: Այս տիպի եկեղեցին հազվագեպ երևույթ է մեր կրոնական հուշարձանների մեջ: Եկեղեցու թաղը կիսով չափ քանդված է: Գեղեցիկ կերպով ձևավորված է մուտքը փոքրիկ կիսասյուներով, քանդակներով և աջից ու ձախից պատի մեջ ամրացված խաչքարերով:

դ. Հարավից եկեղեցուն կից է մի մատուռ, որն իր չափերով համապատասխանում է տապանատանը:

Վերջին երեք շենքերից միջինը, այսինքն եկեղեցու արևելյան ճակատը մոտ 3 մետր դուրս է ընկնում տապանատան և մատուռի համապատասխան ճակատներից:

Նրեք շենքերի տանիքներն էլ խարխված են և արևելյան ճակատի սրբատաշ քարերը թափված կամ քանդված:

2. Աստվածածին կաթողիկե. 13-րդ դարի համար սովորական տիպի՝ կենտրոնական գմբեթակիր՝ մի գեղեցիկ շենք է, բարձր, սլացիկ գմբեթով, առանց սյուների, կից Անապատի հյուսիսային պատին: Այս եկեղեցու անկյուններում կան չորս զույգ կրկնահարկ խորաններ. արևելի կողքերի վերին հարկի խորանների մուտքը բեմից է, իսկ արևմտյան կողմի վերին հարկերը կարելի է բարձրանալ պատերի մեջ հագցրված քարի աստիճաններով: Ունի երկու դուռ, որոնցից հարավայինը բացվում է Անապատի գավթի մեջ, իսկ արևմտյանը՝ այդ կողմից եկեղեցուն կից, հետագայում կառուցված, ժամատան մեջ:

Եկեղեցու շափերն են՝ 15,6X10,7 մետր: Դրսից և ներսից սրբատաշ քարերով երեսպատված այս հուշարձանը ամենից լավ դրուժյամբ մնացած շենքն է ամբողջ խմբից: Տեղ-տեղ թափված են պատերի արտաքին երեսպատ քարերը և տանիքի կղմինտրած և սալերի մեծագույն մասը և գմբեթի վեղարի ծածկը:

Առհասարակ այս շենքը տպավորիչ է իր պարզությամբ, զերծ զարդարանքների խճողումից: Արտաքին զարդարանքի ամբողջ թափը կենտրոնացած է եկեղեցու արևմտյան մուտքի շրջանակի վրա: Այդ լայն շրջանակը հիանալի է իր գեղարվեստական ձևավորումով, որտեղ շինող վարպետները արտահայտել են իրենց բարձր ճաշակը գունավոր քարերի ներդաշնակ դասավորության մեջ և

քանդակելու նուրբ արվեստը: Նրկաշափական ձևեր ունեցող մուգ մանիշակագույն և բաց կապույտ քարերից է կազմված այդ նշանավոր և սքանչելի մոզաիկ շրջանակը, որի մուգ մանիշակագույն քարերի վրա նրբությամբ և գեղարվեստորեն քանդակված են զանազան կենդանիներ, հուշակապարիկներ և ծաղիկներ, մեկը մյուսից տարբեր ձևերով և բովանդակությամբ:

3. Ժամատուն. շինված է Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում: Չափերն են 14,5X13,2 մետր: Ըստ երևույթին դա մի գեղեցիկ կառուցվածք է եղել, որից մնացել են միայն չորս պատերը և դրանց կից երկուական մուլքեր, որոնց գոյությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այդ մուլքերի վրա լիք բարձրացել են առաստաղը գոտիող կամ մարները, որոնց երկրորդ ոտքերը հենված են եղել չորս սյուների վրա, կենտրոնում կազմելով երգիկ: Թե՛ սյուները և թե՛ կամարներն ու առաստաղը քանդված են և տեղում դրանց հետքն անգամ չի մնացել:

Ժամատան մուտքը հարավային պատի արևմտյան ծալրում է բացված, իսկ արևելյան ճակատում Աստվածածին եկեղեցու վերոհիշյալ գեղեցկաքանդակ շրջանակ ունեցող դուռն է:

Ժամատան մեջ մնացել են մի քանի հատ խաչքարեր:

Վանքի նկարագրությունը վերջացնելով համար մնում է հիշել, որ դա մի ժամանակ ունեցել է պարիսպ և միաբանության բնական տեղի, որոնց աննշան հետքերն են մնացել: Ունեցել է նաև ջրմուղ: Վանքի հյուսիսային կողմում գտնվում են դերեզմանատունը և մի մատուռի մնացորդները: Մի երկրորդ մատուռ, խարխուլ դրուժյամբ, գրտնրվում է վանքից հարավ ընկած ձորակում, մոտ 100 մետր հեռավորության վրա:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆԸ

Մի կողմից վիմական և պատմական աղբյուրներում և մյուս կողմից նոր գրականություն մեջ, հուշարձանների խմբական անունը տարբեր է հիշատակվում: Վիմագրության մեջ (արձ. № № 3, 12 և 20) վանքը հիշվում է Անապատ անունով: Նույն անունն են տալիս վանքին նաև պատմագիրներ Կիրակոս Գանձակեցին² և Վարդան Վարդապետը³, Նր-

1. Աստվածածին եկեղեցու և ժամատան շափերը վերբված են Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի «Արցախ» աշխատությունից (էջ 366), Բաքու, 1905 թ.:

2. Կիրակոսի Գանձակեցու պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1910 թ.:

3. Վարդանայ Վարդապետի հաաքումն պատմության, Վենետիկ, 1861 թ.:

կուսն էլ Անապատը կապակցում են Նորբերդի հետ. այսպես, Գանձակեցին հիշատակում է. «... ի վանքն, որ Անապատ կոչի, հուպ ի Նոր բերդն...» (էջ 146), իսկ Վարդան պատմիչը՝ «... ի հուշակատը վանսն Նոր բերդին, Անապատ կոչեցեալ...» (էջ 155): Ինչպես տեսնում ենք, ոչ վիմագրությունը և ոչ էլ պատմիչները «Վարազա վանք» անունը բնավ չեն հիշում:

Նոր գրականություն մեջ վանքի իսկական Անապատ անունը չի հիշատակվում և դրա փոխարեն, երեկ նկատի ունենալով Վարազա վանքից Սուրբ Նշանն այս վանքը փոխադրելու հանգամանքը, որի մասին մանրամասն

պատմում է Վարադա վանքի առաջնորդ հայր Ղուկասը № 20 արձանագրության մեջ, Անապատ վանքն անվանում են «նոր Վարադա», «Վարադա Սուրբ Նշան»⁴, «Ուխտն Վարադա»⁵, կամ պարզապես Վարադա վանք»:

Նկատի ունենալով հայր Ղուկասի արձանագրության պատմական նշանակություն ունենալու և վանքը նոր անունով կոչելու հանգամանքը, այստեղ կբերենք այդ արձանագրության կարևոր մասը, քաղվածաբար՝ «Ի թվ. ՈԶ (680=1231) ընդ այս աշխարհս յորովս հարաւ քաւազանաւ ցասմանն Աստուծոյ քաւառն իւրաթա ի ձեռն խորազմին և Թաթարին, ընդ որս և մեծահռչակ ս. ուխտն Վարադա... յայսմ ամի ես Ղուկաս, հայր Վարադա, առեալ զտիեզերահամբաւ Ս. Նշանս... զվեց ամ շրջեցա թափառեալ ի տեղո ի տեղ: Ի կամս յառաջատես խնամոցն Տեառն հասի ի նոր բերդ առ քրիստոսաւէր իշխանն Վասակ և յաստուածաբնակ Անապատ կոչեցեալ վանքս, և ազդոտն ինչ եղև առ իս հաճոյա-

նալ Ս. Նշանիս ի տեղոյս, նկատեցի և զգեղաղեշ եկեղեցիս արժանի հանգստեան սորա և մեծարեալ ի բնաւիցս, առի զվանքս և նորու յեկեղեցիս Աստուծոյ, միջնորդութեամբ և վկայութեամբ տեառն Յոհաննիսի, շինողի եկեղեցւոյս...»:

Վերոհիշյալը նկատի ունենալով, կարծում ենք, որ ճիշտ կլինի հուշարձանների այս խումբն անվանել Անապատ կամ Նոր-Վարադա, այդպիսով թե՛ վերականգնված կլինի հին անունը, և թե՛ պահպանված նորը՝ ճիշտ իմաստով:

Ինչ վերաբերում է հուշարձաններից յուրաքանչյուրին՝ առանձին, պետք է ասել, որ դրանցից միայն մեկի՝ կաթուղիկ եկեղեցու՝ անունն է մեզ հասել, այն էլ Կիրակոս Գանձակեցու պատմության մեջ (էջ 146), որտեղ ասված է. «Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն Սրբոյ Աստուածածնին», որը Վասակի № 19 արձանագրության մեջ կոչվում է «մեծ եկեղեցի»:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԾԵՆՈՂՆԵՐԸ ԵՒ ԾԵՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ինչպես վիճաբանությունից, հատկապես ամենահին, թերի մնացած, մեր № 11 (Ոսբ=1193 թվակիր) արձանագրությունից երևում է, Անապատը եղել է Նոր-բերդի Կյուրիկյան Բագրատունիների վանքը և պանթոնը: Այդ արձանագրության մեջ ասված է. «Եւ Դավիթ, որդի Վասակա, թոռն Կիրիկէ արքայի, շինեցի զեկեղեցիս և զտապանատունս...»: Նույն տոհմագրությունը կրկնվում է ինչպես Դավթի մյուս՝ № 3, նաև Աստվածածին եկեղեցու № 18 և 19 արձանագրություններում, որոնցից վերջինը, Դավթի որդի Վասակի արձանագրությունը, նախորդներից տարբերվում է նրանով, որ այդտեղ Կյուրիկեի անունը չի հիշատակվում, այլ շեշտը դրվում է Բագրատունյաց ցեղից սերված լինելու վրա:

Այսպիսով ստացվում է Նոր-բերդի իշխանների հետևյալ տոհմագրական կարգը. Կյուրիկե—Վասակ Ա., Դավիթ (Անապատի շինողը) և Վասակ Բ. (Աստվածածին եկեղեցու շինողը, կամ շինության օժանդակողը):

Նոր-բերդին իշխողներից վերջին երկուսի, այսինքն Դավթի և Վասակ Բ.ի մասին միայն հիշատակություն ունեն այդ ժամանակաշրջանի պատմագիրներ Վարդան վարդապետը, որը իր «Հաւաքումն պատմութեան»

155-րդ էջում հիշում է Վասակ Բ.ի մասին (Աստվածածին եկեղեցու շինության կապակցությամբ), անվանելով նրան «Թագաւորազն Բագրատունի», և Կիրակոս Գանձակեցին, որը մանրամասն պատմում է Դավթի և Կյուրիկյանների զլխավոր ճյուղի ժառանգ, վաղամեռիկ Աբասի ապօրինի որդի Աղսարթանի մասին, որը ժամանակակից էր պատմիչին, և Վասակ Բ.ի մասին: Բերենք պատմիչից այդ հատվածը՝ քաղվածաբար. «...Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ, այր աստուածապաշտ և քահանայաւէր: Սա որ եհաս յաւուրս մեր, սորա ի ծերութեան ցաւեցին ոտք. ընդ սա խաբէութեամբ վարեցաւ Դավիթ իշխան Նոր բերդին, զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակա իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշագան ի վանքն՝ որ Անապատն կոչի, հուպ ի նոր բերդն, առաջնորդութեամբ և ձեռնադրութեամբ արքայիսկոպոսին Յոհաննիսի Տուեցոյ քաղաքին Շամբորոյ, և Գարդմանայ, և Երզնկանիցն, և Տէրունականին, և Տաւոյ, և այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի: Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն Սրբոյ Աստուածածնին ի ՈԶԹ թուականին Հայոց: ...Իսկ Դավիթ իշխան Նոր բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան և փնտայացուց զնա ի դուտոր իւր. և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ, և ապա եհան զդուտոր իւր ի նմանէ: Իսկ Աղսարթանայ իւր արարեալ զբնակիչս իւր բերդին,

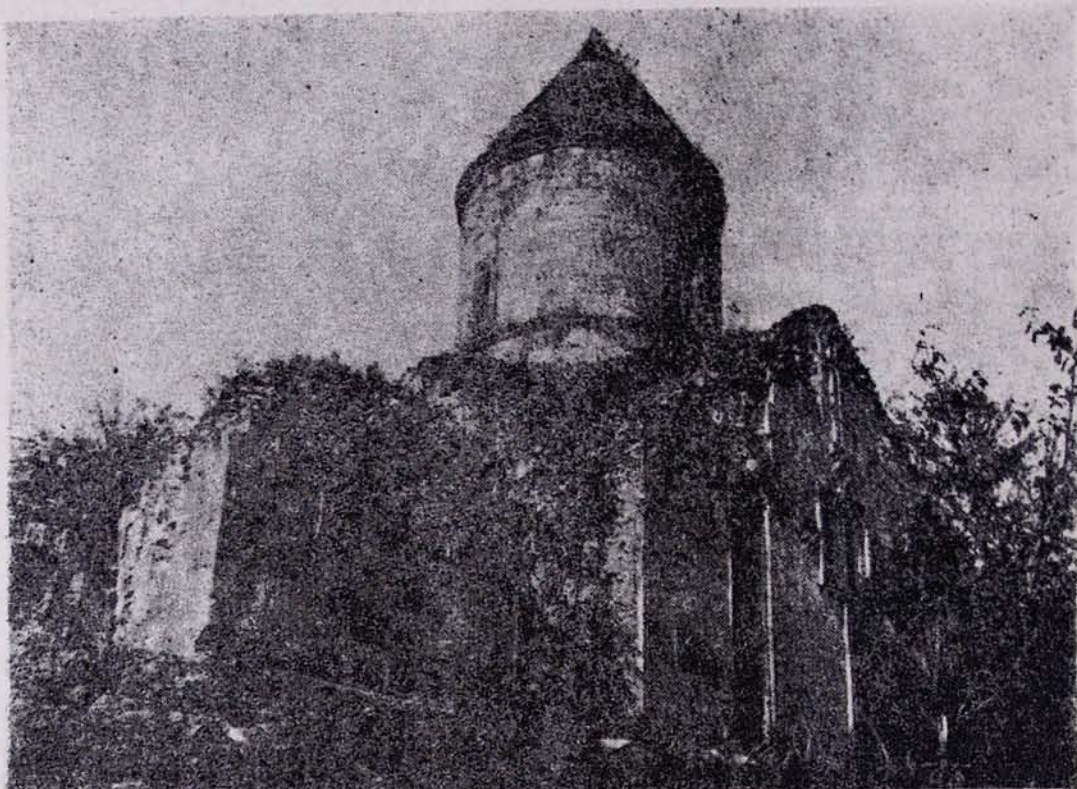
4. Ակաղեմիկոս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատոր Գ, էջ 591, № 304:

5. Շահխաթունյան, «Ստորագրութիւն...», էջմիածին, 1842 թ., հատոր Բ, էջ 368:

յանկարծակի յեղակարծ ժամու ըմբռնեալ զհաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն հանին արտաքս ի բերդէն և հտուն զբերդն յԱղսարթան»:

Ինչպես Կյուրիկյանների, նույնպես և Նոր-բերդի իշխանների տոհմագրությունը և դրանց փոխհարաբերությունները պարզելու տեսակետից այդ հատվածը վարկոր է: Ինչպես երևում է, պատմագրի համակրությունը Աղսարթանի կողմն է, որը, շնայած Աբասի ապօրինի որդին լինելու հանգամանքին,

Այս առթիվ Կ. Ղաֆադարյանն իր «Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին» հոդվածում⁶ աներկբա այն կարծիքն է հայտնում, որ Վասակ Ա.ի հայրը Կյուրիկե Գ.ն է, որը «թագավորել է 12-րդ դարի երկրորդ կեսին, 1145 թ. մինչև 1185 թ. ... Սակայն Նոր-Վարագա վանքի արձանագրություններից պարզվում է, որ Կյուրիկե Գ.ն ունեցել է նաև մի որդի՝ Վասակ անունով, որը Նոր-բերդի Կյուրիկյան ճյուղի հիմնադիրն է»: Հետև-

Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքի ընդհանուր տեսարանը հարավ-արևելքից

Կյուրիկյանների գլխավոր ճյուղի օրինական ժառանգն է ճանաչվում, իսկ Դավիթը հիշվում է լոկ «յազգէ Բագրատունեաց»: Չի կարելի ասել, որ պատմիչը համակրում է Աղսարթանին, որովհետև նա էր «այր աստուածապաշտ և քահանայաւէր», չէ՞ որ Դավիթն էլ «աստուածասէր» էր, որովհետև Անապատ վանքն էր շինել, մի բան, որը չէր կարող պատմիչին ծանոթ չլինել: Նման վերաբերմունքը թերևս հասկանալի լինի հետևյալ հարցի լուծումից:

Այդ կարևոր հարցն այն է, թե ո՞ր Կյուրիկեից էր սերված Նոր-բերդի իշխանական տոհմը:

վապես 19 տարեկան հասակում մահացած Աբասը և Նոր-բերդի իշխան Վասակ Ա.ն եղբայրներ էին:

Սակայն, նկատի ունենալով հուշարձանի վիմագրական տարեթվերը և Կիրակոս Գանձակեցու մի քանի որոշակի տեղեկությունները, դալիս ենք այն եզրակացության, որ Անապատը շինող Դավիթ Նոր-բերդցու հայր Վասակ Ա.ը չէր կարող Կյուրիկե Գ.ի որդին լինել, հետևյալ պատճառներով:

6. ՍՍՈՒՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1940 թ., № 4—5, էջ 165—180:

1. Ըստ Գանձակեցու, Կյուրիկե Գ.ը «... փոխեալ յաշխարհէս, թողու ժառանգալալ զորդի իւր զմանուկ Աբաս երկոտասանամեայ: Ինչպես վերը հիշված է, Կյուրիկե Գ.ը վախճանվել է 1185 թվականին, հետևապես Աբասը ծնված է եղել 1173 թվականին, և վախճանվել է «ամաց ըննից և տասանց», ուրեմն 1192 թվականին:

Նրա (Աբասի) ապօրինի որդի Աղսարթանը հոր մահվան ժամանակ եղել է «մանուկ մի ստնդեայ», որը մկրտված էլ չի եղել, որովհետև Աբասի քույր Բյուրինան «առնու զմանուկն և անուցանէ, և անուանեաց զանուն նորա Աղսարթան», հետևապես Աղսարթանը ծնված է եղել իր հոր մահվան տարում, այսինքն 1192 կամ 1191 թվականին:

Աղսարթանն ամուսնանում է տղայության հասակում, որովհետև «... Դավիթ իշխան Նոր բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան և փեսայացուց զնա ի դուստր իւր», հետևապես մոտ 15—16 տարեկան հասակում, այսինքն 1207 կամ 1208 թվականին:

Նկատի ունենալով, որ Դավիթ Նոր-բերդցին 1193 թվականին սկսել է շինել Անապատը և տապանատունը, այսինքն այդ ժամանակ այնպիսի տարիք է ունեցել, որ իր մահվան և հողու փրկության մասին է մտածել, և որ 1207/8 թվականին հարսնացու, թերևս հասուն աղջիկ է ունեցել, որովհետև «խաբեաց զմանուկն Աղսարթան», թվում է թե սխալված չենք լինի, եթե նրան, իր դստեր ամուսնության (1207/8) թվականին համարենք շուրջ 50—55 տարեկան հասուն և փորձված մի մարդ, որն այդ հաշվով պետք է ծնված լինի մոտ 1152—1157/8 թվականին: Այսպիսով Դավիթն Աբասից շատ մեծ է և ժամանակակից Կյուրիկե Գ.ին (իշխած 1145—1185 թ. թ.), թեև նրանից տարիքով բավական փոքր:

2. Մի կողմ թողնելով երկու հղբայրներից մեկի որդու և մյուսի թոռան (Աբասին և Վասակ Ա.ին հղբայրներ ընդունելու դեպքում) ամուսնության խնդրում «հաս»ի կամ «չհաս»ի հարցը, կարևոր ևնք համարում նշելու Գանձակեցու հետևյալ խոսքերը, երբ նա նկարագրում է Աբասի մահից հետո նրա քույր Բյուրինայի մտատանջությունը: Գանձակեցին գրում է. «Իբրև ետես քոյր նորա Բյուրինայ

անուն, եթէ բնաջինջ եղաք յազգէ՝ անհնարին սգով վարանէր», որից հետո նա տեղեկանալով, «եթէ է կին մի, որ ունի մանուկ մի ստնդեայ յեղբորէն քումմէ», զվարթանում է և վերցնելով այդ մանկան, դարձնում է ժառանգ իր «ազգ»ի:

Այստեղ ինքնըստինքյան հարց է առաջանում, թե ինչու պետք է վարաներ և սգար Բյուրինան իր «ազգ»ի բնաջինջ լինելու մասին, երբ, ըստ վիտհիշյալ տեսակետի, կային այդ «ազգ»ի օրինավոր և ավելի իրավատեր ժառանգորդները՝ Կյուրիկե Գ.ի որդի Վասակ Ա.ն և նրա որդի Դավիթը, որոնք առաջնության իրավունք պետք է ունենային նույնիսկ Աբասի նկատմամբ: Եթե դրանցից առաջինի՝ Վասակի՝ այդ ժամանակում կենդանի լինելը հարցականի տակ լինի, փոխարենը երկրորդը՝ Դավիթը՝ հաստատապես կար: Այսպիսով, վերոհիշյալ տեսակետն ընդունելու դեպքում, որևէ կերպ չի կարելի համաձայնվել, որ Բյուրինան «անհնարին սգով վարանէր», որովհետև Կյուրիկե Գ.ի ժառանգությունն առանց այլևայլի կանցներ նրա օրինավոր ժառանգին՝ Վասակ Ա.ին կամ նրա որդի Դավթին՝ և վարիք չէր լինի ապօրինի ծնված մի ժառանգ մեջտեղ բերել:

Այս բոլորը նկատի ունենալով կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունը.

1. Անապատի շինող, Նոր-բերդի իշխան Կյուրիկյան-Բազրատունի Դավթի հայր Վասակ Ա.ը չէր կարող Կյուրիկե Գ.ի՝ որդին լինել, այլ, հավանաբար, Նոր-բերդի տիրակալները սերված են եղել Կյուրիկե Բ.ից: Կյուրիկե Բ.ի մահվան թվականի մասին հետևյալն է ասում «Լոռիի Կիրիկեան թաղապետներու պատմությունը» աշխատության հեղինակ Հ. Ղևոնդ Մովսեսյանը. «Թագաւորիս մահուան թուականը որոշ չէ. վերջին անգամ կը յիշուի 1089-ին, ուստի հաւանաբար մահը 1089—1100 թուականներուն պատահած պիտի ըլլայ՝ քանի որ իւր յաջորդն 1105 թուին կը յիշուի»:

2. Նախորդ կետում հիշված եզրակացությունն ընդունելու դեպքում, հասկանալի

7. Կյուրիկեների հերթականությունը ամեն տեղ բերված է ըստ Կ. Ղաֆադարյանի:

8. Հ. Ղևոնդ Մովսեսյան, Լոռիի Կիրիկեան թաղապետներու պատմություն, Վիեննա, 1923 թ., էջ 59:

կլինի Աբասի քույր Բյուրինայի մտահոգությունն իր «ազգի» բնաշինչ լինելու մասին և Աղսարթանին իր տոհմի օրինական ժառանգ ընդունելու փաստը: Հասկանալի կլինի նաև Կիրակոս Գանձակեցուն համակրությունն Աղսարթանի նկատմամբ և Դավթի՝ Մածնաբերդին տիրելու փորձի՝ պախարակումը:

Թամարա Թագուհու և նրա անմիջական հետևորդների ժամանակ վրաց պետության զորեղանալու պատճառով, Կյուրիկյանները կորցրել էին ոչ միայն իրենց քաղաքական իրավունքները, այլև կալվածքները:

Կյուրիկյանների դրությունն ավելի վատթարացավ սելջուկների տիրապետության ժամանակ: Այսպիսով, ըստ Վարդան վարդապետի «Հաաքումն պատմութեան» (էջ 106), Դավթ Անհողինի 13 բերդ ունեցող պետությունից, մեզ հետաքրքրող շրջանում, նրա ժառանգորդներին մնացել էր միայն մեկական բերդ, որոնցից գլխավոր ճյուղի ներկայացուցիչ Աղսարթանը տիրապետում էր Մածնաբերդին, իսկ երկրորդ ճյուղի ներկայացուցիչները՝ Դավթը և նրա որդի Վասակ Բ. ը՝ Նոր-բերդին: Ինչպես տեսնում ենք, Կյուրիկյան տոհմի այս ժառանգներից յուրաքանչյուրը մի փոքրիկ իշխան էր, «իշխանաց իշխան» փրուն տիտղոսով (տես արձ. № 18):

Հիշյալ բերդերից Նոր-բերդը, որին Վարդան պատմիչը վերագրում է, իսկ Գանձակեցին շատ մոտ է համարում («հուպ») Անապատը, ըստ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի («Արցախ», էջ 359), գտնվում է այդ վանքի և Իջևանի շրջանի Լալ գյուղի միջև «Յից քար» կոչված ժայռի վրա: Թե որքան ճիշտ է Նոր-բերդի այդ տեղագրությունը՝ առել չենք կարող:

Հուշարձանների խմբից բուն Անապատը, որն աժեռահին մասն է, շինել է Վասակ Ա. ի որդի Դավթը, որի մասին մասնաժաման հիշեցինք վերը:

Անապատի շինության մասին, հուշարձանի վրա պահված է երեք արձանագրություն, № № 3, 5 և 11: Դրանցից № 5-ը՝ մի խաչքարի վրա՝ անթվակիր է, իսկ № 11-ը, որը կիսատ է մնացել, կրել է Ոսթ (642) = 1193 թվագիրը: Ասում ենք կրել է, որովհետև այդ թվագիրը սուր գործիքով խփված, եղծված է,

և միայն գրերի հետքերով կարելի է վերծանել: Այս արձանագրության մեջ հիշվում է եկեղեցու և տապանատան շինության մասին և փորագրված է տապանատան մուտքի ճակատաքարի վրա: Այդ արձանագրության պահպար լրացնում է № 3-ը, որը փորագրված է եկեղեցու մուտքի ճակատաքարի վրա և լրիվ է, ուստի և այստեղ բերում ենք որոշ կրճատումներով. «Ես Դավթ որդի Վասակա թոռն Կիրիկէ արքայի շինեցի զԱնապատս լիմ իշխանութեանս, ձեռամբ վարդապետին Մխիթարա, և ի Ոսէ թվիս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ հար Գրիգորոս և նորին արքանեկին Պետրոսի և եղբարց նորա Յովանիսի և Ազարիայի, և ետու հող ի Տանձեկո և յեզեր գետին և զղրախտն ընգուղի ի ջաղացէն Համբոն մինչ լոգուզուտն խարբի և ջաղաց մի և ի Բախն այգի, և շինական մի...»:

№ № 3 և 11 արձանագրությունները, բացի Կյուրիկյան տոհմի երկրորդ ճյուղի մասին տված կարևոր տեղեկությունից, որի մասին վերը հիշեցինք, պարզաբանում են նաև մի բանի արժեքավոր հարցեր.

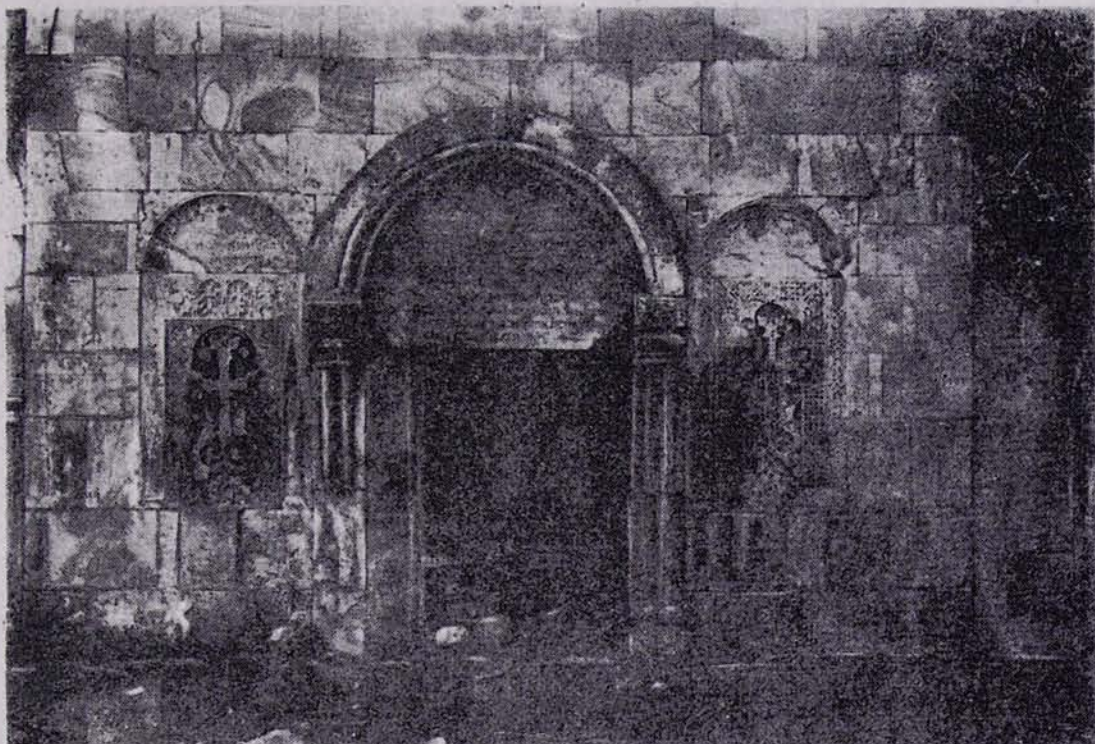
1. Այն հանգամանքը, որ ըստ ժամանակագրական կարգի առաջին շինարարական լույսի № 11 արձանագրությունը փորագրված է ոչ թե եկեղեցու, այլ տապանատան մուտքի ճակատին, թեև տեքստում առաջ եկեղեցու մասին է հիշվում՝ «շինեցի զեկեղեցիս և զտապանատունս», դրան ավելացրած այդ արձանագրության կիսատ մնալը, իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ տապանատան շինությունից հետո Անապատի շինարարությունը մի առժամանակ ընդհատվել է: Այդ կարծիքը հաստատում է շինարարական հաջորդ (№ 3) արձանագրությունը, որը փորագրված է արդեն եկեղեցու մուտքի ճակատաքարի վրա: Այս վերջին արձանագրության մեջ, որն սկզբում թվագիր չունի, Դավթ իշխանը հիշատակում է, որ շինել է Անապատը Մխիթար վարդապետի ձեռքով և հետո ավելացնում է «և ի Ոսէ թվիս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ հար Գրիգորոս» և այլն: Եկեղեցին Ոսէ թվականին շինելու շեշտումը և սկզբում Մխիթար վարդապետի և ապա հար Գրիգորի ձեռքով շինարարությունը կատարելու հիշատակությունները գալիս են հիմնավորելու վերը հիշված կարծիքը և № 11-րդ

արձանագրության ՈՒԲ թվագրի վերծանության ճշտությունը:

2. Տապանատան ճակատի № 11-րդ (ՈՒԲ թվակիր) արձանագրության մեջ փաստորեն ՈՒԷ թվականին շինված եկեղեցու վառուցման մասին հիշատակություն անելը ևս մի փաստ է, որ գալիս է ապացուցելու շինարարությունը չվերջացած դրա մասին կանխորեն արձանագրելու սովորությունը: Նման մի փաստ կա նաև Աստվածածին եկեղեցու վիմագրության մեջ, որի մասին կհիշվի իր տեղում⁹:

Ամփոփելով բուն Անապատի շինարարության և շինողների մասին եղած վիմագրական տվյալները, ստանում ենք հետևյալը.

Անապատի կառուցողը եղել է Կյուրիկե Բ. թագավորից սերված Վասակ Ա.ի որդի Դավիթ Բագրատունի-Կյուրիկյան իշխանը: Շինարարությունն սկսվել է ՈՒԲ (642)=1193 թվականին և վերջացել ՈՒԷ (647)=1198 թվականին: Կառուցման ղեկավարները եղել են, տապանատան համար Մխիթար վարդապետը, իսկ եկեղեցուն՝ հայր Գրիգորը: Վեր-

Անապատի եկեղեցու արևմտյան ճակատը

3. Կարևորագույն տեղեկությունը, որ մեզ տալիս է № 3 արձանագրությունը, գյուղացիության սոցիալական դրության մասին է: Դավիթը մի շարք անշարժ կալվածքների (հող, այգի, պարտեզ, ջրաղաց) հետ միասին վանքին նվիրում է նաև մի շինական: Այդ փաստը, ի շարս մի քանի այլ հուշարձանների վիմագրության մեջ պահված նման հիշատակությունների, ապացուցում է, որ մեր վանքերը 12—13-րդ դարերում ունեին ճորտ գյուղացիներ:

9. Նման փաստի մասին հիշել ենք «Էջմիածին» ամսագրի 1951 թվականի հուլիս-օգոստոսի համարում, էջ 50, «Բարձրաքաջ վանքը և նրա վիմագրությունը» հոդվածում:

Ջինի «արբանեակ» Պետրոսը և նրա եղբայրներ Հովհաննեսը և Աղարիան հավանաբար եղել են ճարտարապետ և կառուցող վարպետներ: Այստեղ պետք է ավելացնել նաև № 7 արձանագրության մեջ հիշված Հազարդեղին, որը շինարարության համար քար է կրել:

Բուն Անապատի մասին մեր նյութը վերջացնելու համար, մնում է ասել հետևյալը. թեև դավիթը և եկեղեցուն հարավից կից մատուռը մտնում են Անապատի կոմպլեքսի մեջ, սակայն դրանց շինության մասին հատուկ հիշատակություն չկա: Արդյոք դրանք ՈՒԲ թե ՈՒԷ թվականին են շինվել, կամ թե ավելի ուշ՝ դժվար է ասել:

Աստվածածին կարողիկե եկեղեցու շինության մասին տեղեկություն են տալիս թե՛ այդ եկեղեցու վիմագրությունը և թե՛ Կիրակոս Գանձակեցին ու Վարդան վարդապետը:

Կիրակոս Գանձակեցուց համապատասխան քաղվածքը մենք բերինք Կյուրիկյանների տոհմագրության մասին խոսելիս¹⁰:

Պատմիչ Վարդան վարդապետն ասում է հետևյալը (էջ 153—155). «Յեօթն հարիւր և երկուստասան թուին հանգեալ ի Քրիստոս անուանի ճգնաւորն և արժանաւորն պատուելի աստիճանաց և կոշմանց, ուր կոշեաց շնորհն Աստուծոյ ի քահանայութիւն, ի վարդապետութիւն և յարքայսկոպոսութիւն տաճն Գարդմանայ և այլոց բերդից և գաւառաց, այրն անուանի և յերևանի աշխարհի՝ տէրն Յովհաննէս Տուեցին անուանեալ.....հանգեալ ի Քրիստոս, ի հռչակաւոր վանսն Նոր բերդին Անապատ կոչեցեալ. թաղեցաւ ի դուռն եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ, և ալլ բազում շինուած և արդիւնս վաստակեալ հրամանաւ, կամօք և ձեռնտուութեամբ Վասակայ թագաւորազին Բագրատունւոյն:

Վիմագրության մեջ Աստվածածին եկեղեցու շինության մասին հիշատակություն կա № 18 և 19, նաև հին Վարդապետ վանքի վանահայր Ղուկասի № 20 Ոջ թվակիր արձանագրությունների մեջ:

Այդ արձանագրություններից № 18-ը փորագրված է կաթուղիկե արևմտյան մուտքի բարավորի (վերնասյամի) պրա: Այս արձանագրությունը կիսատ է (վերջավորությունն անընթեռնելի է), բացի այդ, թվագրի առաջին երկու գրերի (հարյուրավորի և տասնավորի) տեղում քարը ջարդված է: Բովանդակությունը հետևյալն է. «Ի թվ. ... Գ շինեցաւ եկեղեցիս ձեռամբ Յովանէս վարդապետի, հրամանաւ և իշխանութեամբ իշխանաց իշխանի Վասակա որդո [Դավթի թո]ւն Կիւ[րիկէ]ի արքայի և սահմանեցաք զսա ազատ...», շարունակության մեջ, հավանաբար, պիտի լինի «յամենայն շարեաց» կամ «հարկաց»:

№ 19 արձանագրությունից բերում ենք միայն շինարարությանը վերաբերող մասը.

10. Այստեղ ստիպված ենք նշել, որ Կ. Ղաֆադարյանը իր հոդվածում (Տեղեկագիր, 1940 թ., № 4—5, էջ 167) իզուր է սխալված համարում Կ. Գանձակեցուն, ասելով, որ իբրև թե պատմիչը «... ամբողջ շինությունը, կամ ալիւի ճիւղ կլինի ասել, Անապատի շինությունը վերագրում է Վասակին», այնինչ պատմիչը 146-րդ էջում պարզապես միայն Աստվածածին եկեղեցու շինությունն է վերագրում Վասակին, ասելով. «... որ [Վասակ] շինեաց զեկեղեցին հրաշալան ի վանքն, որ Անապատ կոչի»:

«Ի թվին Ոջ, ի թագաւորութեան Ռուզուբանա դստեր Բամարի, ես Վասակ, որդի Դավթի, որդո Վասակա, ի տանէ Բագրատունի, ի տոհմէ Դավթա մարգարէի, ի փառս Աստուծոյ կատարեցի զեկեղեցիս, զոր շինեցի ի ձեռն տեառն Յովանէսի և ընծայեցի զՄաղկնադուղի իւր կոպարովն ի վանքս, և հաւանութեամբ եղբարցս հաստատեցաւ ինձ պատարագ Յայտնութեան և Զատիկն յիմ շինեալ մեծ եկեղեցին, որպէս իմ հաւրն իւր շինեալ փոքր եկեղեցիսն: Գրեցաւ և կնքեցաւ անուամբն Աստուծոյ, յաւուր որում Վարդապ հայրն Ղուկաս զՍուրբ Նշանն ետ յեկեղեցիս...»:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու և № 19 արձանագրության, վանքի շինող է հանդիսանում Նոր-բերդցի Վասակ Բ. Կյուրիկյան-Բագրատունի իշխանը, իսկ ըստ Վարդան պատմիչի և № 18 և 20 արձանագրությունների՝ Հովհաննէս վարդապետը: Մեր կարծիքով այս, ըստ երևույթին տարբեր հիշատակությունները կարելի է հաշտեցնել, ընդունելով, որ եկեղեցու շինությունը կատարվել է Վասակ Բ. ի հրամանով և ճյուղական օժանդակությամբ (ձեռնաւորությամբ), իսկ շինողը, այսինքն շինության նախաձեռնողը, ղեկավարը, թերևս և ճարտարապետը եղել է Հովհաննէս վարդապետը, ուստի եկեղեցու շինողների մասին եղած հիշատակությունների ձևակերպումներից հաջողը պետք է համարել պատմիչներից Վարդան Վարդապետին, իսկ վիմագրության մեջ՝ № 18 թերի արձանագրությունը:

Աստվածածին կաթուղիկե եկեղեցու շինողի մասին եղած հարցը փակելու համար, մնում է մի երկու խոսք ասել վիմագրության մեջ հիշվող Հովհաննէս վարդապետի (վանահոր) և պատմիչների հիշատակած Հովհաննէս Տուեցի հռչակավոր վարդապետ-արքեպիսկոպոսի մասին: Այս հարցը բարձրացնում ենք, որովհետև քանադասություն մեջ երբեմն դրանք տարբեր անձնավորություններ են համարվում: Օրինակ. ավագեմիկոս պրոֆ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարան»-ի Գ հատորում, 591 էջում, № 304-ի տակ բերվում է Հովհաննէս վարդապետը, իսկ 592 էջում՝ № 308-ի տակ՝ Հովհաննէս Տուեցի արքեպիսկոպոսը, իբրև տարբեր անձնավորություններ, երկուսն էլ Նոր-բերդի եկեղեցու շինողներ: Մեր կարծիքով այս երկու անուններն էլ վերաբերում են միևնույն անձին: Անապատի Աստվածածնի եկեղեցու շինողը Հովհաննէս Տուեցին է,

սկզբում վարդապետ և հետո արքեպիսկոպոս, որը մինչև իր մահը (1263 թ.) եղել է այդ վանքի վանահայրը և անտեղ էլ թաղվել, ըստ պատմիչ Վարդան վարդապետի:

Ինչպես վերը բերված վիմագրական և պատմագրական քաղվածքներից տեսանք, այս եկեղեցու շինությունն մասին հետևյալ երեք թվական հիշատակությունները կան, տարբեր արտահայտություններով.

ա. № 18 արձանագրությունը ..Գ եղծված թվագրով. «շինեցաւ եկեղեցիս».

բ. Վասակի № 19 արձանագրությունը ՈԶԶ թվագրով. «կատարեցի ղեկեղեցիս, զոր շինեցի».

գ. Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակությունը. «և եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և վնքեցաւ... ի ՈԶԹ»:

Դրանցից № 18 արձանագրության եղծված թվագիրը կարող է լինել ՈԶԳ կամ ՈԶԳ. Մենք այն կարծիքին ենք, որ այս արձանագրությունը շինարարության սկզբին է վերաբերում և հետևապես պետք է թվագիրը եղած լինի ՈԶԳ, որովհետև հուշարձանի պատերին կան ՈԶԹ թվակիր № № 24 և 25 և ՈԶ թվակիր № 20 արձանագրությունները, որոնց առկայությունը հաստատում է շինարարության այդ թվականից առաջ սկսված լինելը: Այս խնդրում մասնավորապես արժեքավոր են հայր Դուկասի № 20 արձանագրության մեջ «նկատեցի և զգեղաղեշ եկեղեցին արժանի հանգստեան սորա (Ս. Նշանի)» խոսքերը, որոնք ապացույց են, որ ՈԶ թվակահին եկեղեցու շինարարությունը հիմնականում արդեն ձևավորված էր և նկատվում էր նրա «գեղաղեշ» և Ս. Նշանի հանգստյան արժանի լինելը:

Ինչ վերաբերում է շինարարությունը շինարարության այդ մասին արձանագրելու հանգամանքին, այդ արդեն, ինչպես վերը՝ Անասյատի մասին գրելիս՝ հիշեցինք, ժամանակի սովորույթ էր: Այս հզորակացությունն է հաստատում նաև Վասակի № 19 ՈԶԶ թվակիր արձանագրությունը, որտեղ ասված է. «կատարեցի ղեկեղեցիս, զոր շինեցի»: Այստեղ թվագիրը «կատարմանն» է վերաբերում, այսինքն շինարարական գործունեությունը վերջացնելուն: Եթե նկատի ունենանք Կյուրիկյանների այդ ճյուղի նման մի փոքր իշխանության տնտեսական և ուղ պայմանները

և երկրի քաղաքական բարդ և ծանր դրությունն այդ ժամանակ (Խորեզմշահ Ջալալ-էդդինի և դրա հաջորդող մոնղոլների արշավանքները), հասկանալի կլինի, որ նման խոշոր մասշտաբի շինարարությունը պետք է տարիներ տեւեր, քանի որ անհամեմատ ավելի լավ պայմաններում և ավելի փոքր շինարարությունը նույն վանքում (բուն Անասյատ) Դավիթ իշխանը կատարել էր 5—6 տարում:

Իսկ ինչ վերաբերում է Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակած ՈԶԹ թվագրին, դա պարզապես հուշարձանի օծմանը և անվանակոչությունն է վերաբերում, որը վերոհիշյալ քաղաքական պայմաններում կարող էր նույնպես շինարարությունը վերջացնելուց մի քանի տարի հետո տեղի ունենալ, երբ ավարտված վիճակին նաև շինարարական բնույթի մնացած մասն արխատանքները և ներքին սարքավորումը, որով «եղև աւարտումն» խոսքերը չեն հակասում, այլ լրացնում են եկեղեցու ավարտման պրոցեսը:

Նկեղեցու անվանակոչությունը ավելի ուշ կատարվելուն ապացույց է նաև այն փաստը, որ № 19 արձանագրության մեջ չի հիշվում եկեղեցու անունը:

Այսպիսով գալիս ենք այն եզրակացության, որ Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունն սկսվել է ՈԶԳ (673)=1224 թվականին և վերջացել ՈԶԶ (686)=1237 թվականին և օծվել ու անվանակոչվել ՈԶԹ (689)=1240 թվականին: Այսպիսով այս հուշարձանի շինարարությունը տևել է 13—14 տարի:

Ժամատունն, ըստ ժամանակագրական կարգի, ամենից վերջն է շինված, սակայն դրա շինության ժամանակի և շինողի մասին որևէ տեղեկություն չի պահվել: Սակայն, նկատի առնելով Աստվածածին հուշարձանի շինության կատարման մասին եղած № 19 արձանագրության ՈԶԶ և ժամատան մոտքի ճակատաքարի վրա փորագրված Հայրուտի արձանագրության ԶԹ թվագրերը, պարզ է, որ այս հուշարձանը շինված է 1237—1261 թվականների ժամանակամիջոցում, Հովհաննես Տուխցու օրոք, որի անունը հիշատակում է Հայրուտը:

(Շարունակելի)